

К методике хронологических исследований по данным погребального обряда катакомбной культуры. — Там же, с. 23—24.

⁴ Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 6—8.

⁵ Матеріали десяти поховань опубліковані в кн.: Кургани на Южном Буге. Киев, 1978; Інші — не опубліковані. Див.: Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1974 г. — НА ИА АН УССР, № 1974/11; Ковпаненко Г. Т. Отчет о работе Южнобугской экспедиции в 1976 г. — НА ИА УССР, № 1976.

⁶ Корпусова В. Н., Бессонова С. С., Черных Л. А. и др. Отчет о работе Северокрымской экспедиции в 1978 г. — НА ИА АН УССР, № 1978/12. Висловлюємо подяку В. М. Корпусовій за наданий матеріал; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингулья. Киев, 1977, с. 30.

⁷ Отрощенко В. В., Рассамых Ю. Я., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1978 г. — НА ИА АН УССР, № 1978/3; Отрощенко В. В., Ковалев Н. В., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г. — НА ИА АН УССР, № 1980/5. Висловлюємо подяку авторам звіту за це повідомлення.

⁸ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры..., с. 30, рис. 5, 4.

⁹ Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Смирнов С. В. Вильногрушевская курганная группа и курган на территории Запорожской опытной сельскохозяйственной станции. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 103—104, рис. 4.

¹⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976, с. 63.

¹¹ Корпусова В. Н., Бессонова С. С., Черных Л. А. и др. Отчет..., табл. 48.

¹² Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА, 1960, № 4, с. 26—41.

¹³ Братченко С. Н. К вопросу о сложении бабинской культуры..., с. 35—36.

¹⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 31—33; Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 6—8.

¹⁵ Пустовалов С. Ж. О классификации чаш катакомбной культуры. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. Респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 37—38.

¹⁶ Добролюбовский А. О. О реконструкции социальной структуры общества кочевников средневековья по данным погребального обряда. — В кн.: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, с. 107—109; Алексин В. А. К вопросу о методике реконструкции социальной структуры по данным погребального обряда (по материалам древнеземледельческих культур). — В кн.: Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: Материалы симпозиума методол. семинара ЛОИА АН СССР. Л., 1975, с. 49—53; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 159—176; Бунятыч Е. П. Рядовое население степной Скифии IV—III вв. до н. э. — Автореф. дис. канд. истор. наук. — Киев, 1981, с. 17.

¹⁷ Шарафутдинова И. М. Орнаментові сокири-молотки з катакомбних поховань на Ингулі. — Археологія, 1980, № 33, с. 60—70; Мерперт Н. Я. Ритуальные модели топоров из Эзеро. — В кн.: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 163—172.

¹⁸ Шарафутдинова И. М. Орнаментовані сокири-молотки..., с. 69.

¹⁹ Там же, с. 61.

²⁰ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 30—34; Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Материалы раннего энеолита..., с. 6—10.

²¹ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы..., с. 34; Шапошникова О. Г. Ингульская культура..., с. 8; Евдокимов Г. Л. О культурно-хронологических различиях..., с. 49.

Т. М. ВИСОЦЬКА, І. І. ЛОБОДА

Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. неподалік від с. Піщане в Криму

В останні роки в Криму досліджувалось кілька могильників перших віків нашої ери, які дали чимало цікавого матеріалу для вивчення історії півострова в цей період¹.

Протягом 11 років ведуться розкопки Усть-Альминського могильника, розташованого на одному з схилів тераси лівого берега р. Альми в 1,5 км від с. Піщане Бахчисарайського р-ну в Криму, поблизу найбільшого приморського пізньоскіфського городища тієї ж назви. Мо-

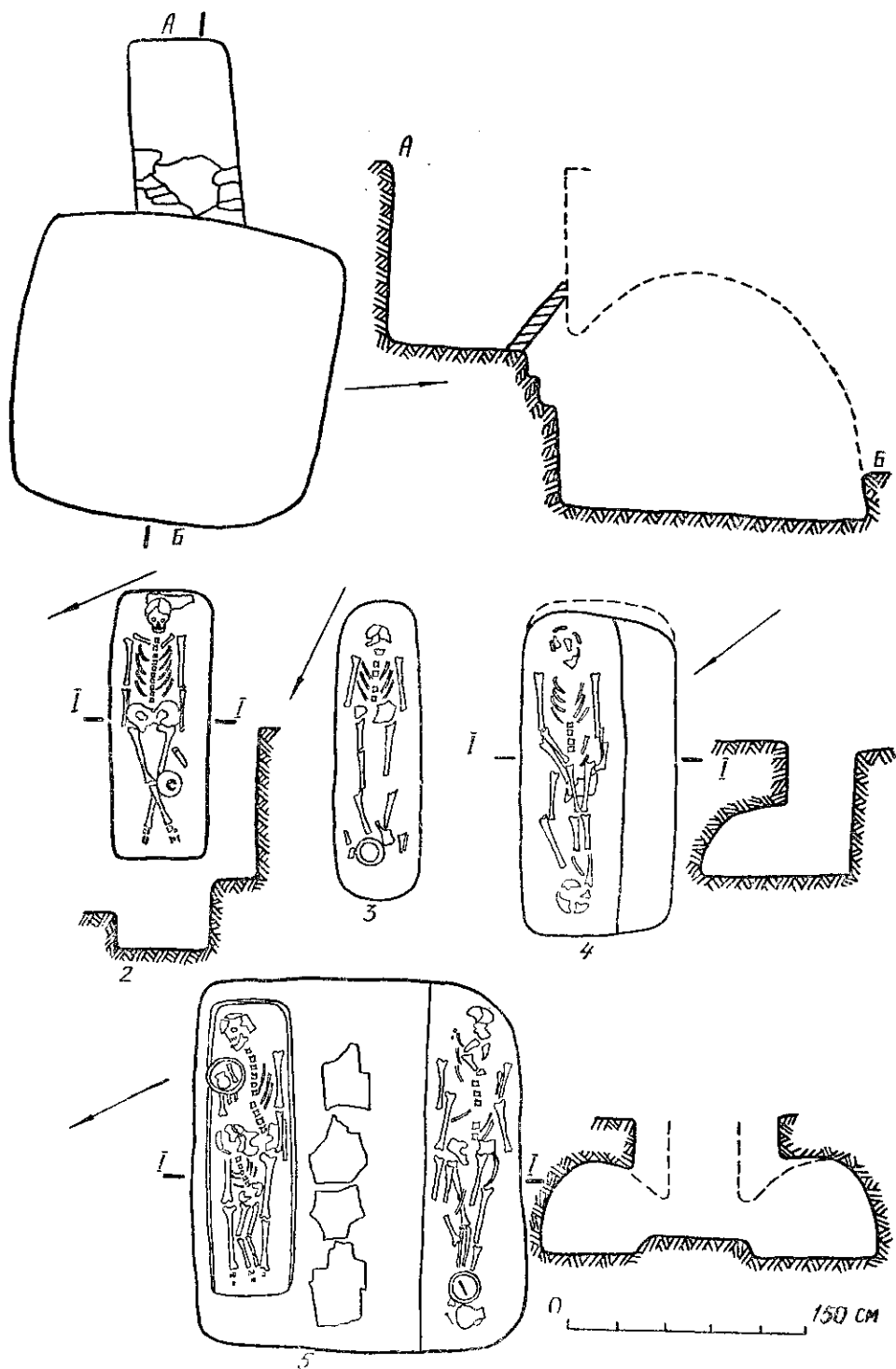

Рис. 1. Типи поховальних споруд.

гильник виявлено 1964 р. при терасуванні схилів для посадки сосен. На цей час розкопали 144 поховальні споруди: 18 склепів, 19 підбійних могил, 4 плитових, 81 ґрунтова (серед них 10 з заплічками). 12 кенотафів і 10 могил, форма яких не визначена. Крім того, виявлено 14 поховань коней (в 11 випадках захоронення всієї туші коня, в трьох — частини туші) і шість недокопаних та киннутих в давності могил.

Всі склепи дали багатоярусні поховання і вміщували від 1 до 52 кістяків. Всього похованих, виявлених в могилах, було 464, з них в склепах — 333 (70%). Як бачимо, склепи були основними поховальними спорудами, хоча кількість їх значно поступається перед ґрунтовими могилами. Обряд колективного поховання поширений в некрополі Неаполя Скіфського, де він також переважав у склепах, що нараховують до 25 кістяків. Цей же обряд простежувався в Золотобалківському² та Миколаївському некрополях³, але кількість похованих там не перевищувала 4—8 чоловік.

Форма склепів Усть-Альминського некрополя прямокутна, майже квадратна, розмір 2,4×2,5 м або 3,25×3,5 м, глибина до 4,5 м. Дромос довжиною не менше 1 м розміщувався на південний схід від поховальної камери. Він трапився в двох випадках і мав діаметрально протилежну орієнтацію: камера на південний схід, дромос на північний захід (рис. 1. 1). Поховальна камера завжди закривалась плитою, а дромос щільно забивали камінням.

Ґрунтові могили прямокутні з заокругленими кутами, іноді дещо звужені біля ніг, або овальні довжиною 1,8—1,9 м, шириною 0,5—0,6 м, глибиною 1,7—1,9 м (рис. 1, 2). Майже всі вони забиті камінням і зверху перекриті кам'яними плитами. Деякі ґрунтові могили мали добре виявлені заплічки.

Підбійні могили — звичайної, поширеної в Північному Причорномор'ї форми: вхідна яма забивалась камінням, вузька (0,4 м), довжиною 2—2,1 м, підбій не вище 0,5 м, довжина його 2—2,2 м, ширина 0,5 м (рис. 1, 4, 5).

В підбійних та ґрунтових могилах переважно ховали по одному чи по два чоловіки, але зустрічаються по два-три (чотири випадки) і навіть п'ять поховань дітей і підлітків.

У багатьох могилах простежується тлін від дерева і трапляються залізні цвяхи, якими забивали дерев'яні ящики з похованими. Нагадаємо, що в мавзолі Неаполя Скіфського більшість похованих лежало в дерев'яних домовинах, деякі з яких були обмазані білою глиною та розмальовані червоною фарбою⁴. Дошати домовини зустрічаються у всіх некрополях античних міст Північного Причорномор'я, але погана збереженість дерева не дозволяла в'яснити форму домовин⁵.

Завдяки збереженню дерева в склепах 88 і 120 Усть-Альминського некрополя є можливість реконструювати ящики з похованнями. Вони виготовлялися з соснових, зрідка — з дубових дощок та мали двохскілі кришки, поздовжні дошки спирались на трикутники фронтонів, останні біля голови були вищі і ширші, біля ніг — нижчі і вузьчі. В кутах знаходилися стовпчики з пазами для кріплення бокових і торцевих сторін, а також дна ящика. Дном була ціла дошка завтовшки 2 см (дуб) — 3 см (сосна). Деталі кріпились дерев'яними цвяхами довжиною 6 см і діаметром 0,5—1 см. Зрідка користувалися залізними цвяхами.

Інвентар поховань найбільш багатий та різноманітний в склепах. Лише в них трапились золоті речі: серги (завжди по одній при кожному похованому), пластинки золотої фольги від вінків, лунниці, підвіски-відерця, різні нашивні пластини, зокрема і умбони, розетки, зірки, зміїні голівки, намисто з підвісок-амфорок, перенизаних сердоліковим намистом (рис. 2) та ін. Аналогічні нашивні бляшки та підвіски-амфорки траплялись і в усипальниці скіфської знаті — мавзолі Неаполя⁶.

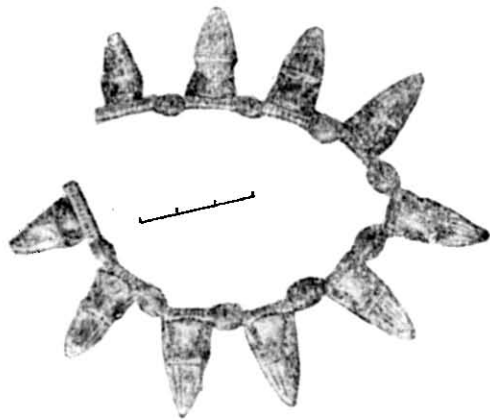

Рис. 2. Намисто із золотих підвісок-амфорок і сердолікових бус.

В склепах № 88, 120 прекрасно збереглося не тільки дерево, а й залишки тканини від покривал, рештки шкіряного взуття двох типів: чобіток до колін і до кісточки, також шматки червоної шкіри від поясів та взуття.

Серед дерев'яних предметів цікаві шкатулки, наповнені різними предметами: пиксидами (деякі з них мають кришки з фігурними прикрасами), бальзамаріями, намистом, гребінцями (рис. 3) та ін. Привертають увагу знайдені в шкатулках дерев'яні веретена. Серед них були прості — рівна палочка, яка розширюється внизу, з дерев'яним пряслем (рис. 4, 1) і з наверхшам у вигляді двох сидячих качечок з повернутими у різні боки голівками (рис. 4, 2, 3).

В одній шкатулці (всього їх було п'ять) трапився шкіряний мішечок, наповнений намистом. Шкатулки мали або відкидні кришки,

Рис. 3. Дерев'яні гребінці.

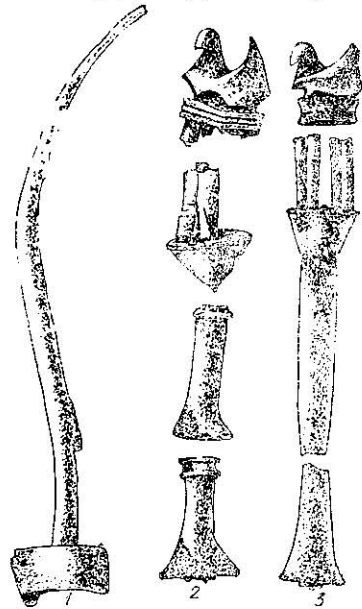

Рис. 4. Дерев'яні веретена.

або кришки, що закривались зверху. В одному похованні знайдена кругла дерев'яна коробка, в якій стояла мініатюрна червонолакова чашечка з залишками пряжі.

Знахідки численних дерев'яних предметів свідчать про широке застосування дерева у повсякденному житті і прекрасне володіння скіфів цим матеріалом. Однак поряд з численними виробами з дерева, виготовленими місцевими жителями, деякі були куплені у греків (виготовлені на токарному верстаку). Різноманітні металічні предмети, насамперед фібули, які лежали на грудях, плечових кістках. Переважають фібули з підв'язним приймачем. Є також фібули-брошки: ромбічні, круглі, у вигляді качечки та одна у вигляді морського коника гіпокампа, орнаментована червоною та білою емаллю. Вона належить до рідкісних екземплярів. Близька до неї фібула, відома серед іранських старожитностей II—III ст. н. е. ⁷

Часто зустрічаються бронзові браслети з шишечками на кінцях, з змійними голівками, гладенькі, з кінцями, що заходять один за одного чи зав'язуються та ін. Браслети переважно носили на руках, але інколи і на ногах.

Багата та різноманітна колекція перснів та кілець Усть-Альминського могильника. Серед них кільця з тонкого бронзового дроту, що утворює плоскоспіральний шиток, персні зі вставками з синього скла і халцедону. Численна серія перснів-гем з сердоліку та скляні «литики». Зображення різноманітні: чабан з крочкуватою палкою; знак

ахеменідів — зірка і півмісяць; Ніка, увінчує переможця; Зевс, який сидить на троні; Афіна у шоломі; Гермес, лев, що біжить; козел, що лежить під деревом, тощо. На великому халцедоні Персей у шоломі, увінчаному грифоном. На скляних литиках зображення богині Тюхе з рогом достатку та колоссями.

Широко розповсюджені у античному світі геми мали утилітарне та культове значення: були печатками та апотропеями⁸.

Поясові прикраси зустрічаються зрідка, вони представлені круглими пряжками різних розмірів з щитками і без них, прямокутними з щитком, ажурними з голівками птахів, залізними, круглими та витягнутими.

В багатих могилах траплялись бронзові люстерка трьох типів: великі круглі, іноді з ручками (останні поганої збереженості) лежали

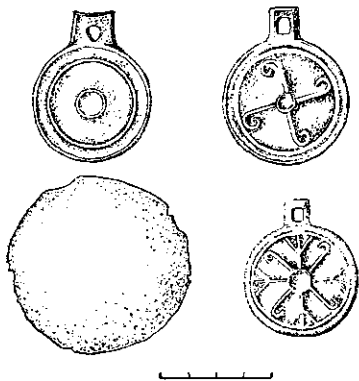

Рис. 5. Бронзові люстерки.

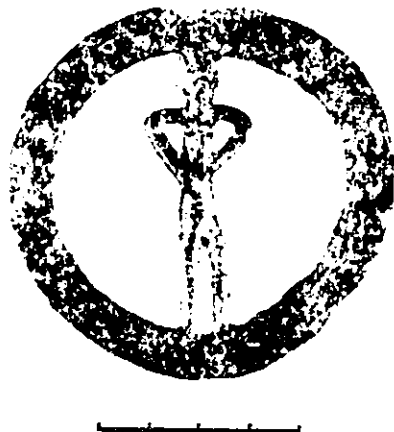

Рис. 6. Бронзова бляха з фігуркою оголеної жінки та собаки.

переважно в дерев'яних коробках, маленькі круглі і найбільш розповсюджені люстерка-підвіски (рис. 5). В могилах одноразово зустрічалися цілі дзеркала і розбиті в старовину. Отже, обряд розбивання дзеркал існував одночасово з звичаєм класти їх в могилу цілими.

В склепі № 88 трапилась бронзова бляха, в центрі якої розміщена фігура оголеної жінки. Плоске коло, що облямовує фігуру, прикрашене шишечками, які, можливо, імітують плоди і рослинність. Тут же, але в іншій площині знаходиться фігурка собаки (рис. 6). Цілком можливо, що жіноче божество адекватне Афродіті, яка стала в той же час хтонічним божеством, чим і пояснюється присутність собаки. Однією з функцій великої богині, як відомо, було покровительство тваринам.

В тому ж склепі знайдено дві мініатюрні й бронзові сокирки. Одна з них (рис. 7, 1) не мала практичного використання. Обух її закінчувався клювовидним відростком, нахиленим донизу, а лезо являло лапу тварини. Довжина сокирки 6,5 см, діаметр отвору 1,5 см. Він відноситься до групи ритуальних скіфських сокирок⁹ пізнього типу, тому що датується I—II ст. н. е. Друга також мініатюрна сокирка (рис. 7, 2) довжиною 5,5 см мала два робочих кінця (прямокутні майже квадратні площини) з слідами насічок. Вона могла бути знаряддям ювеліра.

Часто зустрічаються різноманітні підвіски: бронзові пташки, шишечки амфори, чоловічки, всілякі предмети з єгипетської пасти (скарabei, дулі, біноклі, зображення Беса, Патека тощо).

Широко було розповсюджено намисто з пасти, янтаря, халцедону, сердолику, скла, мозаїчні, агатові, бісер. За сарматським звичаєм ними обшивали поділ одягу, рукава, носили на шиї. В чоловічих похованнях траплялось по дві-три намистини.

Зброї в некрополі знайдено небагато: вісім мечів (з них три з кільцевим навершям), два списи, один дротик, близько двох десятків залізних трилопасних черешкових наконечників стріл сарматського типу¹⁰,

одна бойова сокирка. Особливу увагу привертають рештки дерев'яного лука і десяти ратищ з залізними наконечниками стріл (склеп № 120). Всі ратища відламані біля стріл. Варто відзначити, що зброя знайдена лише в склепах.

Серед знарядь праці в чоловічих похованнях виявлено бруски, залізни ножі та сокирка ювеліра, згадана вище; в жіночих — бронзові голки (іноді в бронзових футлярах), глиняні пряслиця, веретена (крім уже названих дерев'яних веретен, одне було костяне).

В загробний світ похованого звичайно супроводжувала червонолакова тарілочка з ножом та кісткою тварини, біля голови чи в ногах

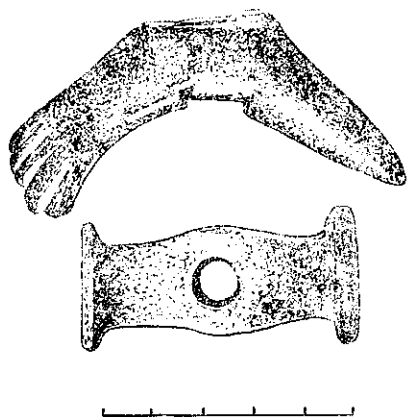

Рис. 7. Бронзові мініатюрні сокирки.

ставили глечик з водою або вином (рис. 8). Ліпний посуд зустрічається досить рідко. Цікаво, що в склепах посуду знайдено значно менше, ніж в ґрунтових та підбійних могилах. Так, в склепі № 43 на 40 похованих прийшлося лише вісім посудин, тоді як в могилах № 14, 61, 65 та ін. на кожного похованого по три посудини. В склепах зустрічалися фрагменти від різних розбитих в старовину ліпних та гончарних посудин, покладених, очевидно, з ритуальних цілей. Значною рідкістю є скляні посудини, їх знайдено всього десять-сім бальзамаріїв та три мініатюрні посудинки різної форми.

Інвентар захоронень датує Усть-Альмінський могильник I ст. н. е. — III ст. н. е.

Яке ж місце займає він серед некрополей Криму того часу? І що можна сказати на підставі аналізу поховальних споруд, обряду та інвентаря поховань про етнічний склад населення, яке залишило могильник?

Інвентар поховань переважно не є етнокультурною ознакою, тому що одні й ті ж прикраси, посуд та інші предмети останніх віків до н. е. і в перші віки н. е. зустрічаються в найрізноманітніших могильниках Причорномор'я. Але в Усть-Альмінському некрополі представлені майже всі типи поховальних споруд, відомих у Північному Причорномор'ї для ґрунтових могильників. Така картина свідчить про етнічну неоднорідність населення, що залишило некрополь. Але в той же час можна простежити етнічну диференційованість цього населення.

Помітні риси грецького, сарматського етнічного елементів при перевазі скіфського.

Грецькі риси проявились в наявності могил-кенотафів (13), серед яких одна зверху повністю була засипана уламками ліпного та гончарного посуду, а також плитових могил (4) і в східній орієнтації похованих (36 випадків). Остання переважала в склепах.

Дещо більше сарматських рис, які засвідчені підбійними могилами (19), що датуються II—III ст. н. е., і обрядом поховання. В 40 випадках ноги похованих були схрещені, часто праву чи ліву руку покійного клали на таз (32 випадки), іноді (10 випадків) на тазі лежали обидві руки. Зустрінуто також кілька деформованих черепів*. Досить часта підсипка з крейди або окремі шматки крейди, рідше (1 випадок) підсипка з вугілля та попелу (4 випадки). Крім того, виявлена підстилка з войлоку (2 випадки) та камки (3 випадки). В некрополі переважає південно-східна орієнтація похованих. Якщо в склепах і ґрунтових могилах зустрічаються відхилення від цього положення, то в підбійних могилах усі поховані лежали головою на південний схід. Про-

* В ряді випадків не виключена посмертна деформація.

стежуються сарматські риси і в інвентарі: часто зустрічаються дзеркала-підвіски, сарматські курильниці, в тому числі одна з алебастру, мечі з кільцевими навершниками.

Цікаво відзначити, що серед сарматських елементів, що виділяються за обрядом по інвентарю, простежуються і ті, що зустрічаються серед сарматських старожитностей Придніпров'я: підбійні могили, схрещені ноги, підсіпка з крейди, типовий інвентар, а також характерні лише для сарматів, вірніше для сармато-меотів Боспору, підстилка з камки, покладення двох посудин в одну (глек чи кубок в миску). Очевидно, проникнення сарматів на західне узбережжя Криму відбувалось одночасово з Придніпров'я та Боспору.

Рис. 8. Червонолаковий посуд.

Однак переважаючим є скіфський поховальний обряд. Він проявляється передусім в кількості ґрунтових могил, забитих камінням, великих катакомб-склепів. Останні були сімейними усипальницями скіфської знаті, що свято зберігала звичай предків. Тому саме в склепах Усть-Альмінського некрополя ми знаходимо риси традиційного скіфського обряду поховань. Вони виявились в захороненнях в камерах, в засипанні дромосу камінням. В склепах зустрічаються частково кремовані покійники (обпалені кістки рук, ніг, хребет). В одному з склепів майже всі 40 похованих підлягали такій кремації. Над склепами звичайно простежуються залишки тризни з розбитими амфорами, червонолакового посуду та кістками домашніх тварин.

Геродот, описуючи звичай поховання царя (IV. 71), говорить, що тіло його кладуть в могилу на солом'яних підстилках. В склепі № 88 Усть-Альмінського могильника зафіксована в одному випадку підстилка з сіна, у трьох — з листя дуба. Таким чином, і тут ми бачимо збереження стародавніх поховальних традицій.

В цілому Усть-Альмінський некрополь відображає складні процеси етнічного змішання населення в перші віки нашої ери. Дальше його дослідження розв'яже ще багато неясних питань з історії пізніх скіфів.

Т. Н. ВЫСОТСКАЯ. И. И. ЛОБОДА

Могильник I в. до н. э. — III в. н. э.
возле с. Песчаное в Крыму

Резюме

В Усть-Альминском некрополе за 11 лет раскопок открыто 144 могилы, в общей сложности 464 погребения. В могильнике представлены почти все типы погребальных сооружений, известные в Северном Причерноморье в позднеантичное время, что свидетельствует об этнической однородности населения, оставившего его.

Наблюдаются черты греческого, сарматского влияния, но основным компонентом были скифы. Об этом можно судить по склепам-катакомбам, грунтовым могилам, забитым камнями, и ряду черт погребального обряда.

Авторы не стремились осветить все аспекты погребального обряда, они дают лишь краткую информацию результатов раскопок одного из интереснейших могильников Крыма, богатый и разнообразный инвентарь которого датирует его I в. до н. э. — III в. н. э.

¹ Богданова Н. О. Могильник I ст. до н. э. — III ст. н. э. біля с. Завітне Бахчисарайського р-ну. — Археологія, 1963, т. 15, с. 95—109; Богданова Н. А., Гущина И. И. Раскопки могильника первых веков начальной эры в юго-западном Крыму. — СА, 1964, № 1, с. 324—330; Богданова Н. А., Гущина И. И. Новые могильники II—III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму. — КСИА АН СССР, 1967, № 112, с. 132—139; Гущина И. И. Население сарматского времени по долине р. Бельбек в Крыму (по материалам могильников). — В кн.: Археологические исследования на юге восточной Европы, 1974, с. 32—64; Арсеньева Т. М. Могильник у д. Отрадное. — МИА, 1970, № 115, с. 82—150.

² Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — Киев, 1972, с. 47.

³ Симонович Е. О. Могильник поблизу «Городка Миколаївка» на Нижньому Дніпрі. — АИ 1969 г. К., 1972, вып. 4, с. 108.

⁴ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского. — МИА, 1961, № 96, с. 104.

⁵ Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса. — МИА, 1964, № 98, с. 89.

⁶ Погребова Н. Н. Указ. соч., с. 144, 155.

⁷ Chirshman R. Fibule en Iran. — Iranica antique, 1964, N 4, p. 31, 3.

⁸ Максимова М. И. Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро. — Вестн. Гос. музея Грузии. Тбилиси, 1950, № 16, с. 230—238.

⁹ Ильинская В. А. Культурные железные скифского и предскифского времени. — В кн.: Новое в советской археологии. М., 1965, с. 208.

¹⁰ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971, с. 154, табл. XIX, 22—28, 34, 35.

М. І. ЗОЛОТАРЬОВ, С. Г. РИЖОВ

Новий склеп західного некрополя Херсонесу

Розкопки західного некрополя Херсонесу вперше проводились у 1909—1914 рр. Р. Х. Лепером. Результати цих робіт публікувались у вигляді щоденникових записів, відредагованих К. Е. Гриневичем¹. 1948 р. розкопки тут продовжив Г. Д. Белов². Ці роботи дали змогу визначити обряд поховання-трупопалення, поховання в урнах та трупопокладення у грунтових склепах, вирубанних у скелі, та існування некрополя у пізньоантичний — ранньосередньовічний час. Слід відмітити, що роботи Р. Х. Лепера та Г. Д. Белова велись поблизу західного флангу оборонних споруд Херсонесу. Південні кордони могильника ще до цього часу не визначені. 1963 р. на східному відрозі Пісочної балки відкрили херсонеський некрополь селища каменотесів, що відноситься до ранньоеліністичного часу³. Поки не ясно, чи входив цей некрополь в межі площі могильника пізньоантичного—ранньосередньовічного часу. Інтенсивна забудова території, прилеглої до західного некрополя, виявила ряд нових даних, що дають можливість говорити про топографію всього могильника.

1968 р. на водорозділі Пісочної та Карантинної балок досліджували склеп III ст. н. е.⁴, який дав різноманітний археологічний матеріал. Він знаходиться на значному віддаленні від досліджених поховальних споруд західного некрополя. Виявлення цього склепу уточнює топографію всього могильника.

Восени 1975 р. під час прокладання підземних комунікацій до будинку № 18 по вул. Н. Островської відкрили новий склеп (рис. 1). Траншея зруйнувала південно-західну стінку склепу та дромос. Вхід знаходився у південно-західній стіні, який, імовірно, у давнину був